

Bron: een geredigeerde versie is verschenen als K. Goudswaard & K. Caminada (2020), Arbeidsparticipatie ouderen in nationaal en internationaal perspectief, in: G.J.J. Heerma van Voss & A.G. van Marwijk Kooij (red), *De oudere werkende en het sociaal recht*, Wolters Kluwer: 7-16.

2 Arbeidsparticipatie ouderen in nationaal en internationaal perspectief

Kees Goudswaard en Koen Caminada¹

2.1 Inleiding

De arbeidsparticipatie van ouderen is al langere tijd een belangrijk thema in Nederland. Met name in verband met de vergrijzing is het beleid er op gericht om mensen langer te laten doorwerken. De demografische ontwikkelingen leiden er toe dat de beroepsbevolking krimpt. Dat betekent dat het arbeidsaanbod afneemt, waardoor er problemen op de arbeidsmarkt kunnen ontstaan in de vorm van tekorten aan personeel in groeiende sectoren. Hierdoor wordt de economische groei structureel gedrukt. Daarnaast betekent een krimpende beroepsbevolking in combinatie met een steeds grotere groep gepensioneerden dat het financiële draagvlak voor collectieve voorzieningen zoals de AOW en de gezondheidszorg steeds smaller wordt. Als meer mensen langer doorwerken worden beide problemen kleiner. Om dit te bevorderen zijn onder meer de regelingen voor vervroegd pensioen afgebouwd en wordt de AOW-leeftijd stapsgewijs verhoogd tot 67 jaar en daarna gekoppeld aan de ontwikkeling van de levensverwachting.

Tegen deze achtergrond wordt in dit hoofdstuk een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de arbeidsparticipatie onder ouderen. Het betreft zowel ouderen beneden de pensioenleeftijd als boven de pensioenleeftijd. Daarbij maken we onderscheid tussen mannen en vrouwen, sociaaleconomische positie (werknemer of zelfstandige), type contract en het aantal gewerkte uren. Het overheersende beeld is een sterke toename van de arbeidsparticipatie onder ouderen, zowel onder als boven de 65 jaar. Vervolgens maken we een internationale vergelijking. De trend van langer doorwerken en een stijgende arbeidsparticipatie van ouderen is in veruit de meeste landen waar te nemen, maar de stijging is in Nederland relatief fors. Voorts bespreken we oorzaken van de stijgende arbeidsparticipatie, zowel hier als elders. We sluiten af met een conclusie.

2.2 Arbeidsparticipatie ouderen in Nederland ²

2.2.1 Leeftijdsgroep 55-65 jaar

De afgelopen 15 jaar is het aantal werkenden boven de 55 jaar meer dan verdubbeld: een groei van ruim 800.000 personen naar ruim 1.8 miljoen personen in 2018. Voor een deel is

---

¹ Prof. dr. K.P. Goudswaard is hoogleraar economie, prof. dr. C.L.J. Caminada is hoogleraar empirische analyse van sociale en fiscale regelgeving, beide aan de Universiteit Leiden. De auteurs bedanken Robin Vanderstappen voor zijn ondersteunende werkzaamheden.

² De in dit hoofdstuk gebruikte gegevens over arbeidsparticipatie zijn afkomstig van het CBS (CBS StatLine, Arbeidsdeelname).

dat een demografisch effect – het aantal personen boven de 55 jaar is flink toegenomen – maar de participatie is ook in relatieve zin sterk gestegen. Tabel 1 laat zien dat de netto arbeidsparticipatie in de leeftijdscategorie 55-65 jaar is gestegen van 41,5% in 2003 naar 67,7% in 2018.³ Een verdere uitsplitsing laat zien dat de stijging het grootst is onder de groep 60-65 jaar. Dit is ook terug te zien in de ontwikkeling van de gemiddelde uitredingsleeftijd: die is spectaculair gestegen van nog geen 61 jaar bij de eeuwwisseling naar bijna 65 jaar in 2018. Binnen de groep 55-65 jarigen is de participatie van vrouwen sinds 2003 verdubbeld. De stijging onder mannen ligt wat lager maar is ook fors. Er bestaat nog wel steeds een niveauverschil tussen de arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen in deze leeftijdscategorie: 76,6% versus 58,8%.

Binnen de groep werkenden in de leeftijdscategorie 55-65 jaar is ongeveer 78% werknemer en 22% zelfstandige. Deze verhouding is nauwelijks gewijzigd tussen 2003 en 2018. Het percentage zzp'ers is binnen de groep 55-65 jarigen hoger dan onder jongere werkenden. Voor oudere werknemers is zzp-schap nogal eens een manier om vanuit werkloosheid weer aan de slag te gaan (Bolhaar et al, 2016). Het aandeel werkenden met een flexibel arbeidscontract in de leeftijdscategorie 55-65 jaar is slechts circa 8 procent. Daarbinnen is het aandeel contracten op oproepbasis of zonder vaste uren met 52% het grootst (Bolhaar et al, 2016). Ruim de helft van deze leeftijdsgroep werkt voltijd, een derde werkt in een grotere deeltijdbaan (20-35 uur per week) en een kleine 15% werkt in een kleine deeltijdbaan (minder dan 20 uur per week). Het percentage voltijd werkenden is sinds 2003 nauwelijks veranderd, het percentage grote deeltijdbanen is gestegen, ten koste van het aandeel van kleine deeltijdbanen.

De werkloosheidspercentages in deze leeftijdsgroep liggen iets hoger dan het gemiddelde: per ultimo 2018 was de werkloosheid in de leeftijdscategorie 55-65 jaar 4,1% voor mannen en 4,4% voor vrouwen, tegenover gemiddelde werkloosheidspercentages van respectievelijk 3,4% en 3,6%. Wel zijn ouderen nog steeds vaker langdurig werkloos: oudere werknemers verliezen minder vaak hun baan, maar als ze werkloos raken dan is de kans op langdurige werkloosheid bijna dubbel zo groot als gemiddeld (De Graaf-Zijl et al., 2015; UWV, 2018a). Eind 2018 waren er in totaal 117.000 langdurig werklozen, waarvan 43.000 in de leeftijdsgroep 55-65 jaar. Het ziekteverzuim in de leeftijdsgroep 55-65 jaar was over 2018 met 6,5% wat hoger dan het gemiddelde van 4,4% over alle leeftijdscategorieën. Oudere werknemers verzuimen minder vaak dan jongere werknemers, maar de duur van het verzuim is gemiddeld genomen langer (Verkooijen, 2017). Ouderen zijn ook oververtegenwoordigd in de WIA. De WIA-instroom onder oudere werknemers is recent flink toegenomen (UWV, 2018b). Het langer doorwerken in combinatie met een hogere instroomkans van ouderen is hier de verklaring voor. Zo is de instroomkans van de leeftijdsgroep 60-65 jaar in 2016 met maar liefst 20% gestegen.

---

³ De netto arbeidsparticipatie is gedefinieerd als de werkzame beroepsbevolking gedeeld door de beroeps- en niet-beroepsbevolking.

Tabel 1 Netto arbeidsparticipatie 55-65 jaar, 2003-2018

	2003	2006	2009	2012	2015	2018	Δ 2003-2018
Netto arbeidsparticipatie (%)	41,5	44,9	52,5	57,6	61,7	67,7	26,2
Mannen	53,6	54,9	63,2	66,9	71,1	76,6	23,0
Vrouwen	29,3	34,7	41,7	48,3	52,4	58,8	29,5
Positie in werkring (aandeel in %)							
Werknemer	77	77	78	79	79	78	1
Zelfstandige	23	23	22	21	21	22	-1
Arbeidsduur (aandeel in %)							
Minder dan 20 uur	22	22	20	19	16	15	-7
20 tot 35 uur	24	26	28	29	31	33	9
Voltyjd	54	52	52	52	53	52	-2

Bron: CBS Statline Arbeidsdeelname; kerncijfers (geraadpleegd op 18 april 2019)

2.2.2 Leeftijdsgroep 65-75 jaar

Tabel 2 laat zien dat de arbeidsparticipatie onder 65-plussers in verhouding nog sterker is toegenomen dan onder 65-minners: een toename van 5,5% in 2003 naar 12,4% in 2018. Het verschil tussen mannen (17,7%) en vrouwen (7,2%) is vrij groot. Steeds meer mensen blijven na de officiële pensioenleeftijd actief op de arbeidsmarkt. Een relatief groot deel is nog actief als zelfstandige (46%). Maar opvallend is dat met name tussen 2015 en 2018 het aantal werknemers boven de 65-jaar sterk is toegenomen: in absolute aantallen gaat het om een toename van 81.000 tot 124.000 in slechts drie jaar. Ongeveer de helft van de werkende 65-plussers werkt minder dan 20 uur, 26% werkt tussen de 20 en 35 uur en 24% werkt zelfs voltijd; het percentage voltijders is licht gestegen sinds 2003. Een relatief groot deel van de werknemers boven de 65 jaar werkt op een flexibel contract op oproepbasis of zonder vaste uren. De groei in de arbeidsdeelname van AOW-ers is met name te vinden bij mensen met een lage opleiding en een laag inkomen (Fouarge et al., 2017).

De variatie in sectoren waarin 65-plussers actief zijn is vrij groot. Het sterkst is deze groep vertegenwoordigd in de sectoren Vervoer en opslag (vaak als chauffeur), Financiële dienstverlening en Overige Dienstverlening. In de sectoren Zorg en welzijn, Horeca en Informatie en Communicatie werken relatief het minste 65-plussers. De meeste mensen die na hun AOW nog doorwerken doen dat overigens in dezelfde sector als waar zij eerder werkzaam waren.

Tabel 2 Netto arbeidsparticipatie 65-75 jaar, 2003-2018

	2003	2006	2009	2012	2015	2018	Δ 2003-2018
Netto arbeidsparticipatie (%)	5,5	6,5	9,1	10,0	10,3	12,4	6,9
Mannen	8,8	10,5	13,5	14,9	15,1	17,7	8,9
Vrouwen	2,5	2,9	5,0	5,4	5,6	7,2	4,7
Positie in werkring (aandeel in%)							
Werknemer	43	41	50	47	46	54	11
Zelfstandige	57	59	50	53	54	46	-11
Arbeidsduur (aandeel in %)							
Minder dan 20 uur	56	55	56	56	58	50	-6
20 tot 35 uur	21	23	24	24	24	26	5
Voltijd	23	22	21	21	18	24	1

Bron: CBS Statline Arbeidsdeelname; kerncijfers (geraadpleegd op 18 april 2019)

2.3 Arbeidsparticipatie ouderen internationaal vergeleken

De trend van langer doorwerken is in bijna alle landen te zien, zij het in verschillende mate. Tabel 3 geeft aan dat de arbeidsparticipatie van de leeftijdsgroep 55-64 jaar in de EU gemiddeld is toegenomen van 42,3% in 2003 naar 60,6% in 2017. De toename in Nederland is bovengemiddeld, evenals het niveau in 2017. Enkele landen kennen een nog hogere arbeidsparticipatie dan Nederland, te weten Denemarken, Duitsland en Zweden. In België, Frankrijk, Italië en Polen is de arbeidsparticipatie in deze groep relatief laag. Voor België kan daaraan worden toegevoegd dat de stijging sinds 2003 wel relatief groot is (vanaf een zeer laag niveau). In OESO-landen buiten de EU is de stijging van de arbeidsdeelname in deze leeftijdsgroep minder groot, maar het niveau in 2017 ligt wel iets hoger dan in de EU. Met name in Japan en in mindere mate in Indonesië en Zuid-Korea is de arbeidsdeelname al langere tijd zeer hoog. In de opkomende economieën Brazilië, Mexico en in het bijzonder Turkije is de arbeidsdeelname van ouderen erg laag. De participatie in de Verenigde Staten ligt iets boven het gemiddelde.

Tabel 3 Netto arbeidsparticipatie in OESO-landen 55-64 jaar, 2003-2017 ^a

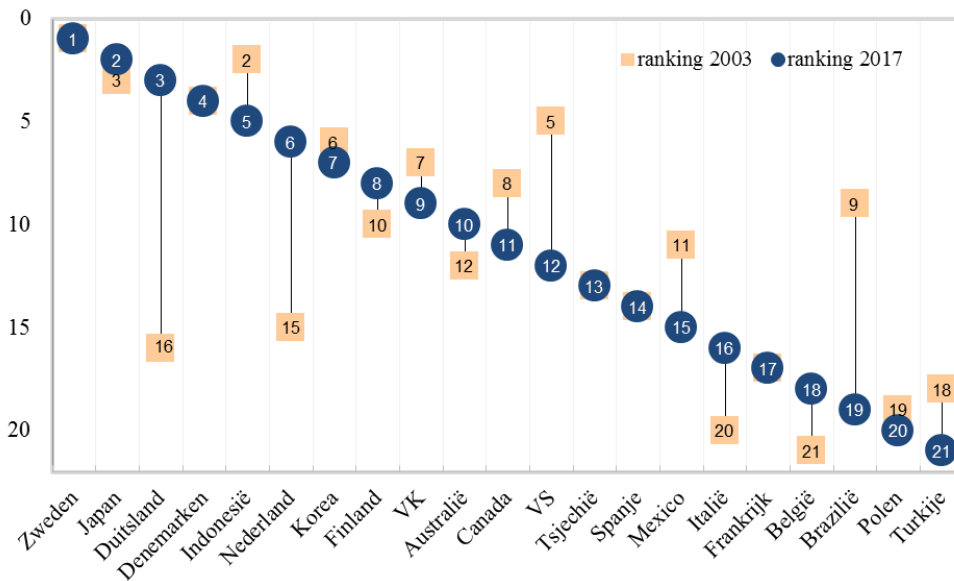
	2003	2006	2009	2012	2015	2017	Δ 2003-2017
België	28,9	33,6	37,2	41,4	46,6	51,3	22,4
Denemarken	63,3	63,2	60,8	64,4	67,6	71,6	8,3
Duitsland	43,1	54,9	61,0	65,4	69,4	72,6	29,5
Finland	54,1	58,4	59,3	62,2	65,3	67,8	13,7
Frankrijk	38,7	40,1	41,2	47,4	52,6	54,9	16,2
Italië	31,5	33,4	36,9	42,5	51,1	55,4	24,0
Nederland	43,8	47,8	55,1	61,5	67,1	69,5	25,7
Polen	32,2	30,7	34,5	41,8	46,9	50,1	17,9
Spanje	44,0	46,8	50,0	53,5	57,6	59,6	15,6
Tsjechië	44,2	47,7	49,6	52,4	58,0	63,6	19,4
Verenigd Koninkrijk	57,6	59,0	60,4	61,0	64,0	66,4	8,8
Zweden	72,5	73,0	74,0	77,1	78,9	80,6	8,1
Australië	52,3	57,3	61,1	63,6	64,9	66,3	14,0
Brazilië	54,2	55,9	55,5	49,0	50,3	50,9	-3,3
Canada	56,6	58,6	61,6	63,3	64,8	66,0	9,4
Indonesië	68,9	67,6	69,1	69,6	69,9	70,0	1,1
Japan	65,8	67,3	68,7	68,2	72,2	75,3	9,5
Korea	59,0	60,7	61,8	64,7	67,9	69,2	10,2
Mexico	53,5	56,0	55,1	56,6	56,1	56,0	2,5
Turkije	34,0	28,8	30,1	33,4	34,2	36,8	2,8
Verenigde Staten	62,4	63,7	64,9	64,5	63,9	64,5	2,1
Gemiddelde bovenstaande landen	50,5	52,6	54,6	57,3	60,4	62,8	12,3
EU28 - gemiddeld	42,3	46,1	48,9	52,5	57,2	60,6	18,3
OECD - gemiddeld	52,5	55,1	56,9	58,8	61,1	63,0	10,5

a Labour force participation rates: labour force divided by the total working-age population. The working age population refers to people aged 15 to 64,

Bron: OECD Labour force participation rate (geraadpleegd op 17 april 2019)

De landenvergelijking in Figuur 1 laat zien dat de arbeidsparticipatie in Nederland van de leeftijdsgroep 55-64 jaar een snelle ontwikkeling heeft doorgemaakt. Bezette Nederland in 2003 nog de 15^e plaats op de ranglijst van 21 landen, in 2017 is Nederland opgeklommen tot plek 6. Louter Duitsland deed het op dit punt nog iets beter (van plaats 16 naar 3).

Figuur 1 Landenrangschikking netto arbeidsparticipatie in OESO-landen leeftijdsgroep 55-64 jaar, 2003 en 2017

Bron: OECD Labour force participation rate (geraadpleegd op 17 april 2019)

Tabel 4 laat zien dat in veel landen ook het aantal mensen dat nog werkt boven de 65 jaar flink toeneemt. In de EU nam de arbeidsdeelname van 65-plussers toe van gemiddeld 4,5% in 2003 naar 6,0% in 2017. Waar Nederland in 2003 nog onder het gemiddelde zat (3,4%), is dat in 2017 een bovengemiddeld percentage geworden (7,7%). Landen met een relatief hoge arbeidsdeelname onder 65-plussers zijn Finland, het Verenigd Koninkrijk en in het bijzonder Zweden (17,5%). In België, Spanje en Frankrijk werken maar weinig 65-plussers door. In OESO-landen buiten de EU ligt de participatie in deze groep gemiddeld genomen nog beduidend hoger met 21,9%. In Mexico, Zuid-Korea en in het bijzonder Indonesië werken veel mensen erg lang door. Ook in de Verenigde Staten en Japan is de arbeidsdeelname van 65-plussers relatief hoog met respectievelijk 19,3% en 23,5%.

Tabel 4 Netto arbeidsparticipatie in OESO-landen 65+, 2003-2017

	2003	2006	2009	2012	2015	2017	Δ 2003-2017
België	1,4	1,7	1,7	2,3	2,6	2,5	1,2
Denemarken	5,1	5,1	5,2	6,8	6,9	7,4	2,3
Duitsland	2,9	3,5	4,1	5,0	6,1	7,0	4,1
Finland	4,5	5,9	7,1	9,3	11,0	10,8	6,3
Frankrijk	1,1	1,1	1,4	2,3	2,7	3,1	2,0
Italië	3,4	3,3	3,2	3,4	3,8	4,4	1,1
Nederland	3,4	4,2	5,7	6,8	7,3	7,7	4,3
Polen	6,2	5,1	4,7	4,8	4,7	5,5	-0,7
Spanje	1,6	2,1	2,1	2,1	1,9	2,1	0,5
Tsjechië	3,9	4,1	4,9	4,7	5,7	6,4	2,5
Verenigd Koninkrijk	5,8	6,8	7,7	9,3	10,4	10,2	4,3
Zweden	10,2	10,3	12,7	15,3	16,8	17,5	7,3
Australië	6,3	7,8	10,2	12,0	12,3	13,0	6,7
Brazilië	24,0	24,4	22,3	14,7	14,3	14,6	-9,4
Canada	7,5	8,2	10,5	12,4	13,4	14,2	6,8
Indonesië	45,0	40,4	40,9	39,0	39,8	41,8	-3,2
Japan	20,2	19,8	20,1	19,9	22,1	23,5	3,3
Korea	28,6	30,5	30,3	30,7	31,1	31,5	2,9
Mexico	29,0	29,3	28,0	27,1	27,8	26,8	-2,2
Turkije	17,1	12,0	11,9	12,4	11,9	12,2	-5,0
Verenigde Staten	14,0	15,4	17,2	18,5	18,9	19,3	5,3
Gemiddelde bovenstaande landen	11,5	11,5	12,0	12,3	12,9	13,4	1,9
EU28 - gemiddeld	4,5	4,5	4,8	5,2	5,6	6,0	1,5
OECD - gemiddeld	11,0	11,6	12,4	13,2	14,1	14,8	3,7

Bron: OECD Labour force participation rate (geraadpleegd op 17 april 2019)

Een recent landen-vergelijkend onderzoek, de Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE), levert diverse gegevens op over werkende 65-plussers in Europese landen (Dingemans en Henkens, 2019). Werken na pensioen gebeurt overwegend in deeltijd, met uitzondering van Spanje, Italië en Estland. In Nederland werkt meer dan de helft van de actieve gepensioneerden twee dagen per week of minder. In Europese landen werkt weliswaar meer dan de helft van de actieve 65-plussers in loondienst, maar het aantal als zelfstandige werkende 65-plussers is relatief veel groter dan onder 65-minners. In België, Oostenrijk en Italië werkt meer dan de helft van de actieve 65-plussers als zelfstandige, waarbij Italië de kroon spant met een percentage van 82. Relatief veel zelfstandigen werken in de landbouw en relatief weinig in het openbaar bestuur.

Het onderzoek wijst uit dat doorwerken als zelfstandige voor een deel het gevolg is van intrinsieke motivatie, maar ook voor een deel van het feit dat veel zelfstandigen maar weinig pensioen hebben opgebouwd. Dingemans en Henkens (2019) concluderen meer in het algemeen dat in de meeste landen doorwerken na de officiële pensioenleeftijd niet zozeer wordt gezien als een verlenging van de carrière, maar dat velen het vooral als een aardige aanvulling op hun pensioen beschouwen. Fouarge et al. (2017) laten ook voor Nederland zien dat financiële overwegingen een belangrijk motief vormen voor het doorwerken met AOW.

2.4 Oorzaken stijgende arbeidsdeelname

Uitgebreid internationaal vergelijkend onderzoek laat zien dat versoeringen in de sociale zekerheid en verhoging van de pensioenleeftijd een belangrijke verklaring vormen voor de hogere arbeidsdeelname van ouderen in veel landen (Coile et al., 2018). Dat geldt ook voor Nederland. Het CPB (2018) bespreekt enkele belangrijke factoren. Per 2006 zijn met de invoering van de Wet VPL (Wet aanpassing fiscale behandeling VUT/prepensioen en introductie levensloopregeling) de VUT en de prepensioenregelingen de facto afgeschaft. Vervroegde uittreding werd daardoor een stuk minder aantrekkelijk. Vervolgens werd vanaf 2013 de AOW-gerechtigde leeftijd in stappen verhoogd tot 67 jaar in 2021 en daarna gekoppeld aan de ontwikkeling van de levensverwachting. Dit tempo zal overigens worden vertraagd als gevolg van pensioenakkoord van juni 2019: de AOW-leeftijd zal volgens het akkoord in 2024 worden bereikt. Ook de pensioenrichtleeftijd, die van toepassing is op de aanvullende pensioenen, is verhoogd.⁴ Deze verhogingen hebben waarschijnlijk in het bijzonder een stimulerend effect op de arbeidsparticipatie onder de 65 jaar. Zoals hiervoor aangegeven volgt ook uit onderzoek dat financiële noodzaak een belangrijke rol speelt bij de keuze om langer door te werken. Verder is de maximale duur van de WW verkort en is de toegang tot de arbeidsongeschiktheidsregelingen beperkt. Hierdoor is functioneren deze regelingen volgens het CPB niet langer als alternatieve vroegpensioenroutes. Daar staat echter, zoals hiervoor aangegeven, dat de WIA-instroom onder oudere werknemers recent flink is toegenomen.

Een andere mogelijke factor achter de hogere arbeidsdeelname van ouderen is een stijgend gemiddeld opleidingsniveau. Echter, het gemiddelde opleidingsniveau was in Nederland al gestegen toen de participatie onder ouderen nog afnam in de laatste decennia van de vorige eeuw. Meer recent is vastgesteld dat lager opgeleiden boven de 60 jaar relatief vaak een uitkering hebben (WW, WAO/WIA, Bijstand of IOW), maar als ze werken doen ze dat gemiddeld genomen tot op hogere leeftijd dan hoogopgeleiden (Bolhaar et al., 2017). Dat komt doordat laagopgeleiden het zich vaak financieel niet kunnen permitteren om eerder te stoppen. Ook in de internationale vergelijking van Coile et al. (2018) wordt geen duidelijk verband gevonden tussen de ontwikkeling van het opleidingsniveau en het uittredingsgedrag. Ook een veelgenoemde factor is een verbeterde gezondheid. In de meeste landen, waaronder Nederland, is niet alleen de levensverwachting sterk gestegen, maar ook de levensverwachting in als goed ervaren gezondheid. Daardoor zijn mensen in staat om langer door te werken. Wel is het aantal chronische ziekten onder ouderen toegenomen. Het CPB (2018) laat echter zien dat er nauwelijks verschil is in arbeidsparticipatie tussen mensen met of zonder chronische ziekte, zolang zij geen lichamelijke beperkingen ondervinden en hun gezondheid als goed ervaren. Coile et al. (2018) geven aan dat ook in internationaal vergelijkend perspectief de verbeterde gezondheid geen belangrijke verklarende factor lijkt voor het langer doorwerken. Volgens ditzelfde onderzoek is er wel een statistisch significant verband tussen de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen en de arbeidsdeelname van oudere mannen. Blijkbaar worden beslissingen over participatie en pensionering vaak gezamenlijk genomen in huishoudens.

---

⁴ De pensioenrichtleeftijd is per 1 januari 2018 zelfs al verhoogd naar 68 jaar.

2.5 Conclusie

De arbeidsdeelname van ouderen is de afgelopen 15 jaar spectaculair toegenomen, zowel voor mensen beneden als boven de 65 jaar. Deze ontwikkeling is in veel landen te zien, maar de stijging in Nederland is bovengemiddeld. Ouderen werken relatief vaak in deeltijd en relatief vaak als zelfstandige. Ook dit is een internationaal verschijnsel. Zelfstandigen werken vaak door om hun relatief lage pensioen aan te vullen. Internationaal vergelijkend onderzoek laat zien dat een groot deel van de stijging in de arbeidsdeelname van ouderen kan worden verklaard door versoeringen in de sociale zekerheid en verhoging van de pensioenleeftijd. Dat geldt zeker ook voor Nederland, waar de pensioenleeftijd relatief fors wordt verhoogd en vervroegde uitredingsregelingen de facto zijn afgeschaft, juist met het doel om het langer doorwerken te bevorderen.

Referenties

- Bolhaar, J., Brouwers, A. en Scheer, B. (2016). De flexibele schil van de Nederlandse arbeidsmarkt: een analyse op basis van microdata. *CPB Achtergronddocument*. CPB: Den Haag.
- Bolhaar, J., Dillingh, R. en Vuuren, D. van (2017). Langer doorwerken: keuzes voor nu en later. *CPB Policy Brief*, 2017/10. CPB: Den Haag.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2019). *CBS StatLine, Arbeidsdeelname*. Den Haag: CBS (geraadpleegd op 18 april 2018).
- Centraal Planbureau (2018). Arbeidsparticipatie. *CPB Notitie*. CPB: Den Haag
- Coile, C., Milligan, K.S. and Wise, D.A. (2018). Social security programs and retirement around the world: working longer. *NBER Working Paper*, no 24584. National Bureau of Economic Research: Cambridge, MA.
- Dingemans, E. en Henkens, K. (2019). Werken over de drempel van pensioen in Europa. *Demos*, 35(3), pp. 5-7.
- Fouarge, D., Bijlsma, I. en Montizaan, R. (2017). Werken met een AOW. Omvang, beweegredenen en risico's van verdringing. *Netspar Opinion paper*, 69. Tilburg: Netspar.
- Graaf-Zijl, M. de, Horst, A. van der en Vuuren, D. van, Langdurige werkloosheid; Afwachten én hervormen. *CPB Policy Brief*, 2015/11. Den Haag: CPB.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (2019). *OECD Labour Force Participation Rate, OECD Data*. Paris: OECD (<https://data.oecd.org/emp/labour-force-participation-rate.htm>, geraadpleegd op 17 april 2018).
- UWV (2018a). *Duiding arbeidsmarktontwikkelingen*. Amsterdam: UWV.
- UWV (2018). *Stijging WIA-instroom*. Amsterdam: UWV.
- Verkooijen, L. (2017). Arbeidsparticipatie ouderen flink gestegen. *CBS Paper*. Den Haag: CBS.